

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921)

УДК 016: [94 : 323.272] (477)''1917/1921''

Тетяна Добко,

д-р. наук із соц. комунікацій, завідувач відділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Олександр Дуднік,

канд. іст. наук, ст. науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Бібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. (перша половина ХХ ст.)

У статті охарактеризовано бібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.), видані в Україні, СРСР та за кордоном у першій половині ХХ ст. Акцентується увага на ідеологічних та методологічних засадах їх укладання, аналізується їх зміст та інформаційне наповнення.

К л ю ч о в і с л о в а: вітчизняна історична бібліографія, бібліографування національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., бібліографічні огляди, списки, покажчики 20–30 років ХХ ст.

Унаслідок Першої світової війни у Росії, в Австро-Угорщині відбулися демократичні революції, які не тільки поклали край багатовіковому існуванню монархічних режимів династій Романових і Габсбургів, а й сприяли піднесенню національно-визвольного руху пригноблених народів. Результатом останнього стало проголошення низки суверенних національних держав, зокрема й українських. Так, у 1917–1918 рр. на теренах Наддніпрянщини створюються: спочатку суверенна Українська Народна Республіка (УНР) (17 листопада 1917 р.), потім Українська держава гетьмана П. Скоропадського (29 квітня 1918 р.), а восени – взимку 1918 р. знову відновлено УНР, уже на чолі з Директорією. Майже одночасно, у листопаді 1918 р., в Галичині проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). На початку 1919 р. УНР і ЗУНР об'єдналися в єдину державу, що було логічним завершенням багаторічної боротьби українського народу за свої національні цінності. Однак, зберегти українську державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. не вдалося.

Наприкінці ХХ ст. Україна знову здобула незалежність, а сьогодні – через чверть століття її існування, як і сто років тому, змушена захищатися від військової агресії з боку Російської Федерації, вести боротьбу за свій повний суверенітет і збереження державності. Як зазначив О. Романів, за роки незалежності України «відбулися дуже малі зміни в усвідомленні історичних «правд і кривд» українського народу, пов'язаних як з імперською

експансією проти України історичних сусідів, так і з визвольними змаганнями українців за свою незалежність та державність» [8, с. IX]. Саме тому висвітлення і вивчення тематики національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст. нині є особливо актуальними. Значення Української революції усвідомлено на державному рівні, відбувається низка заходів з вшанування пам'яті її учасників – наукові конференції, збори, круглі столи. В усіх куточках України, насамперед, національно-патріотичні сили відзначають сторіччя визвольних змагань, що природно посилює науковий інтерес до цих знакових подій в історії нашої країни.

Національно-визвольним змаганням присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, масив і різноплановість яких часто ускладнюють науково-дослідну роботу, яка, фактично, неможлива без чітко упорядкованої бібліографічної бази. Допомогти вченим у підготовці нових досліджень з історії Української революції минулого століття мають бібліографічні джерела, адже однією з функцій ретроспективної науково-допоміжної бібліографії є комплексне відображення всієї науково значущої літератури з тієї чи іншої теми за певний період часу. Історична бібліографія віддзеркалює галузевий документний потік, становить невід'ємну складову вітчизняної бібліографії.

Мета статті – виявити та охарактеризувати бібліографічні джерела з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921),

що побачили світ у першій половині ХХ ст. в Україні та за її межами*.

На українських землях Наддніпрянщини у революційні роки окремі поточні бібліографічні списки, що включали праці з питань національно-визвольної боротьби нашого народу, друкувалися у періодичних виданнях, зокрема у щомісячному критико-бібліографічному журналі «Книгар: літопис українського письменства» (Київ, 1917–1920). Так, у четвертому номері названого часопису за 1917 р. у розділі «Критика і бібліографія» серед бібліографічних відомостей про видання з історії, публіцистики, економіки, серед переліку агітаційних та інформаційних видань вміщено інформацію та рецензії на праці С. Рудницького «Якої нам треба самостійної України? (Київ; Львів, 1917)», «Чому ми хочемо самостійної України» (Київ; Стокгольм; Львів, 1917), М. Слобідського «Як жили українці і як хотять жити» (Гадяч, 1917), М. Чернявського «Україна, автономія, федерація» (Херсон, 1917), М. Грушевського «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу» (липень–серпень 1917 р.) (Київ, 1917). На сторінках журналу надруковані рецензії М. Павловського на книгу С. Єфремова «Під обухом. Більшовики в Києві» (Київ, 1918) (Книгар. 1918. Ч. 4), О. Грудницького на книгу Д. Донцова «Міжнародне положення України і Росія» (Київ, 1918) (Книгар. 1918. Ч. 10) та ін. Рецензуючи книгу І. Труби «Хто пануватиме на Україні», С. Єфремов звертав увагу на втрату її актуальності з огляду на стрімкість розгортання суспільно-політичних подій (Книгар. 1918. Ч. 8).

У п'ятому числі цього ж журналу за 1918 р. опубліковано статтю С. Паночіні «Книжкова українська продукція в 1917 році», де подано бібліографічні списки літератури з різних напрямів і тематик. Серед них найактуальніші рубрики: «Автономія. Федерація», «Установчі Збори. Виборче право», «Національне питання», «Земельна справа», «Війна. Військо».

Виданий у буремні роки революції покажчик С. Єфремова «Українознавство» (Київ, 1920) містив найнеобхіднішу літературу для самоосвіти з широкого спектра українознавства, історії, етнографії, географії, економіки, статистики, мовознавства, літератури і мистецтва України. Але найважливішими, за словами самого автора, були матеріали перших розділів – «Національна проблема» і «Українська справа». Наголошуючи на необхідності знати минуле й сучасне України, свій край, а ще «найбільш

доцільно та інтенсивно служити йому», С. Єфремов водночас зазначав, що «в який бік підуть політичні події й чи здужає Україна оборонити повною мірою те, що була здобула в процесі великої революції – цього ми не знаємо. Зате напевно можна гадати, що тій нівеляторській та обрусительно-централізаційній системі, що віками тяжким гнітом лежала на Україні, до ґрунту її висмоктувала й тісним сповивачем скручувала – прийшов таки край...» [3, с. 3]. Поміж праць, представлених у покажчику – статті і брошури М. Грушевського, що побачили світ у перші місяці діяльності Української Центральної Ради (УЦР) – «Вільна Україна», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу», «Українська Центральна Рада та її універсали» (Київ, 1917).

З 1920 р., за словами Ю. Меженка, «Україна продукує тільки радянську книжку» [11, с. 10.]. Бібліографічні публікації, огляди і покажчики з визвольних змагань українського народу, з політичних міркувань, не друкувалися.

Перші бібліографічні огляди з революційної доби публікувалися у виданнях «Журнал бібліотекознавства та бібліографії», «Летопись революции», «Життя й революція», «Україна», «Червоний шлях», а також у бібліографічних посібниках кафедри історії української культури ім. Д. Багалія у Харкові, де діяла бібліографічна комісія на чолі з А. Козаченком [2]. Невеликі рекомендаційні та пропагандистські списки літератури про «великий Жовтень» з'являлися на сторінках більшовицьких журналів «Агитатор», «Самоосвіта», газет «Культура і побут», «Радянська освіта» тощо.

На сторінках журналу «Летопись революции» (ЛР) (видання Спарту* ЦК КП(б)У (1922–1933), з 1928 р. виходив українською мовою) публікувалися документи, спогади, статті з історії партії, революційного руху у переддень і під час жовтневого перевороту, а також з історії громадянської війни та інтервенції. Перший номер журналу був присвячений п'яти роковинам жовтневої революції. Поміж матеріалів видання – «Из архива Министерства закордонных справ Украинской державы [Из архива гетманского министерства иностранных дел за 1918 г.]» (ЛР. 1924. № 1 (6), С. Шелухін «Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року» (ЛР. 1927. № 2 (23), «Революция и гражданская война в описании белогвардейцев» (ЛР. 1926. № 3–4 (18–19) та ін.

* У статті згадуються, але детально не аналізуються й біобібліографічні покажчики.

* Істпартом називався спеціальний відділ при ЦК КП(б)У і ЦК КПРС, що безпосередньо опікувався історією Жовтневого перевороту та його наслідків.

У 1926 р. журнал «Летопись революции» опублікував ретроспективний посібник «Опыт библиографии по истории революции на Украине», для якого російською та українською мовами було розписано 60 періодичних видань за 1917–1919 рр.¹ У 1928 р. журнал подав критичний огляд літературних творів представників української еміграції, приурочених подіям визвольної боротьби², а у 1929 р. – бібліографічний список літератури про денікінщину в Україні (75 назв)³.

Як додаток до часопису було видано покажчик «Указатель имен деятелей ревдвижения, упоминаемых в журнале «Летопись революции» (Харків. 1922–1925. № 1–15). Посібник охоплював видання, що побачили світ до і після 1917 р. та всю територію України, сприяв пошуку тих чи інших довідок біографічного характеру про партійних працівників і революціонерів. Він містив коротку інформацію не тільки про соціал-демократів – більшовиків, а й представників інших політичних сил, зокрема соціал-революціонерів, меншовиків, боротьбистів, білогвардійців та ін. Наприклад, «Каретников – член реввоенсовета в армии Махно в 1919 г.», «Кабанцев – автор воспоминаний о боях с гайдамаками в Одессе в 1918 г.», «Коломиец – автор статьи «воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде в 1917–1919 гг.».

У 1925 р. в журналі «Червоний шлях» (№ 11–12) опубліковано критичний огляд літератури з історії революції в Україні «Зігзаги націоналістичної контрреволюції та боротьба за Жовтень на Україні в 1917 р.» більшовика В. Десняка.

Інтенсивна українізація з середини 20-х рр. минулого століття в УСРР давала змогу знайомитися з працями, опублікованими в Західній Україні та в еміграції, ширше популяризувати українознавчі дослідження.

Найбільшою бібліографічною установою був Український науковий інститут книгознавства (УНІК), підпорядкований Народному комісаріату освіти (НКО) УСРР. Користуючись правом безмитного одержання літератури з-за кордону, УНІК збирав українські видання з емігрантських культурних центрів. За повнотою і культурною цінністю ко-

лекція літератури УНІК була неперевершеною. Упродовж 1920-х рр. фахівці УНІК публікували дослідження з теоретичних питань бібліографії у журналі «Бібліологічні вісті», підготували реєстр вітчизняної періодики, бібліографію видань революційної доби і пореволюційних років [6, с. 565].

Питання розвитку української бібліографії порушували Ю. Меженко, М. Сагарда, М. Ясинський та ін. Так, у додатку до статті «бібліографічна робота на Україні в 1926 році» (Київ, 1927) М. Ясинський представив «бібліографію бібліографічних покажчиків за 1926 рік»⁴, подавши як окремо видані праці, так і надруковані на сторінках періодичних видань бібліографічні списки з усіх галузей знання. Тут, за рубрикою «Революція», враховано 16 бібліографічних списків літератури, обсягом від двох до 639 назв, опублікованих переважно на сторінках газет, журналів. Описано бібліографії С. Розена «Библиографический указатель литературы по истории Октябрьской революции на Украине» («ЛР». 1926. Харьков. № 3/4, 5) (340 назв), М. Грінберга «Краткий указатель об октябрьском перевороте» («Агитатор». Харьков, 1926. № 21 (13 назв)), «Література про Лютневу революцію» («Життя і Революція». Київ. 1926. № 1) (33 назви) та ін. Представлено порадики «Революційні свята та роковини» С. Юрася і В. Яблуненка (Київ, 1926), де література розподілена по окремих розділах (639 назв, з них до жовтневих подій – 73 назви).

В огляді М. Ясинського за 1927 р. подано 12 бібліографічних списків за предметною рубрикою «Жовтнева революція»⁵, а в огляді за 1928-й – 5 бібліографічних списків за предметною рубрикою «Революційний рух»⁶.

Українське наукове товариство (УНТ) у Києві при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) підготувало кілька унікальних бібліографічних оглядів і реєстрів, які були надруковані у науковому українознавчому журналі «Україна» (видання ВУАН, під керівництвом М. Грушевського). З-поміж них – бібліографічний огляд «Досягнення Української на-

¹ Розовская Е. Опыт библиографии по истории революции на Украине. Периодика / Е. Розовская. Летопись революции. 1926. № 3/4. С. 231–265 ; № 5. С. 198–208; № 6. С. 190–203.

² З. Г. З української емігрантської історичної літератури / З. Г. Літопис революції. 1928. №3 (30). С. 304–310.

³ [Хандрос] Й. Денікінщина на Україні: покажч. літ. / Й. Х-с. Літопис революції. 1929. № 5/6. С. 379–383.

⁴ Ясинський М. Бібліографічна робота на Україні в 1926 році / М. Ясинський ; Всенар. б-ка України при Укр. акад. наук. Київ: «Трансдрук» ім. Леніна, 1927. 31 с. Відбитка з «Журнала бібліотекознавства та бібліографії». 1927, № 1.

⁵ Ясинський М. Бібліографія на Радянській Україні 1927 р. / М. Ясинський. Журн. бібліотекознавства та бібліогр. 1929. № 3. С. 71–106.

⁶ Ясинський М. І. Бібліографія на Радянській Україні 1928 року / М. І. Ясинський. Журн. бібліотекознавства та бібліогр. 1930. № 4. С. 34–58.

уки. Українознавство поза межами УСРР за рік 1927» (Київ, 1929). В огляді згадаються праці українських дослідників із західноукраїнських земель і зарубіжжя. Так, у розділі «Новітні часи. Наддніпрянська Україна» подано описи низки праць революційної доби з короткими анотаціями, рецензіями, а також спогадів учасників тих подій. Серед них – «Спомини з часів української революції (1917–1921), Ч. I. До Берестейського миру (Львів: Червона Калина) В. Петріва, «Січові стрільці за Центральної Ради» (Календар «Червоної Калини») Р. Сушка, «Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року (відбитка з «Канадійського Українця», Вінніпег) та «Київ в перших днях революції» (Український Голос, Перемишль) Д. Дорошенка, брошура І. Камінського з новітньої історії Закарпаття «История Центральной Русской Народной Рады» (Ужгород, 1927).

Тоді ж УНТ підготувало бібліографічні реєстри українознавства, які також містять літературу, опубліковану як в радянській державі, так і за її межами. Як наслідок, часто на одній сторінці, або навіть поряд подавалися описи праць чи спогадів авторів прямо протилежних поглядів та політичних сил, що перебували по різні сторони барикад під час революційних подій. Наприклад, до бібліографічного реєстра за перше півріччя 1928 р. включено праці прихильників української національної ідеї (І. Гаврилюк «Четвертий Універсал (Спогади) [Проголошення самостійності УНР та заняття Києва більшовиками у січні 1918 р.] (Літературно-науковий вісник. 1928. Кн. I); О. Мицюк «До десятої річниці проголошення самостійності України (Причинок)» (Діло, 1928), а також спогади більшовика Г. Лапчинського «Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та народний секретаріат (спогади) (ЛР. Харків. 1928. № 2), його ж: «Боротьба за Київ. Січень 1918 р. (До боротьби за перемогу Жовтня)» (ЛР. 1928. № 2). У реєстрі подано описи спогадів відомих учасників тих подій – П. Скоропадського, Д. Дорошенка, І. Якіра, В. Оболенського – представників різних політичних сил. Відображено також дослідження радянських авторів, присвячені подіям тих років на західноукраїнських землях, наприклад: М. Камінюка «До 5-х роковин анексії Східної Галичини [історичний огляд]» (Більшовик України. Харків. 1928. № 5) та ін.⁷ Такий же характер має бібліографічний реєстр за дру-

ге півріччя 1928 р.⁸ Невипадково відомий бібліограф С. В. Сороковська так характеризувала видання 1920-х рр.: «Поряд з працями, написаними на засадах марксистсько-ленінської методології, питома вага яких постійно зростала, випускались і такі, які висвітлювали історичний процес з буржуазно-націоналістичних позицій. В окремих працях доводились «виключність» і «безбуржуазність» українського народу, обстоювалась «теорія» «єдиного потоку» в його суспільно-політичному та культурному розвитку» [13, с. 10].

Аналіз представленого у покажчиках документного масиву засвідчує, що представники національних сил України у своїх працях називали події 1917–1921-х рр. «українською» або «національною революцією», у Наддніпрянській Україні ця назва застосовувалася до періоду – з березня 1917-го по січень 1918 р., а наступні війни з більшовиками та поляками розглядалися як національно-визвольна боротьба. Наприклад, В. Петрів «Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. II.» (Львів: Червона Калина); Є. Коновалець «Причинки до історії української революції [спомини] (Прага: Накладом проводу укр. націоналістів); В. Сальський «З приводу 10-х роковин української національної революції (15. XI. 1918 р. – 15. XI. 1928 р.)».

Література покажчиків відображає й неоднозначні оцінки революційних подій на західноукраїнських землях (М. Лозинський «В десятиріччя галицької революції. Факти і спроба оцінки» (Червоний шлях. 1928. № 11), М. Камінюка «До X роковин галицьких подій (1 листопада 1918 – 1 листопада 1919)» (Вісті. № 255) та ін.

У Харкові на кафедрі історії української культури ім. Д. Багалія бібліографічна комісія підготувала «Бібліографію історичної літератури за 1928 р.» і «Бібліографію історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917–1927 роки» (Харків, 1930). У першій бібліографії найбільше праць присвячено 10-й річниці жовтневих подій 1917 р., поданих у розділі «Лютнева та Жовтнева революція в Росії й на Україні та боротьба за неї». Дослідження революційних подій представлені також у розділах: «Історія України, Росії та СРСР – загальні огляди», «Дослідження краюї та місцевої історії» та «Західноукраїнські землі. Галичина. Буковина. Закарпаття». Всі вони

⁷ Бібліографічний реєстр українознавства за 1-е півріччя 1928 р. / Україна / ВУАН, Укр. наук. тов. ; під заг. ред. М. Грушевського. Київ. 1929, січень–лютий. Кн. 32. 171 с.

⁸ Бібліографічний реєстр українознавства за 2-е півріччя 1928 р. Україна: наук. журн. українознавства / ВУАН, Укр. наук. т-во ; під заг. ред. М. Грушевського. Київ. 1929, вересень. 160 с.

побачили світ у радянській Україні у післяреволюційне десятиріччя (переважно українською мовою). Проте тематика більшості розділів і назви окремих досліджень, включених до покажчика, свідчать про їх спрямування на висвітлення спільного історичного розвитку України і Росії.

Грунтовнішим є другий бібліографічний посібник, що включає літературу за попередні 10 років. Розділ «Праці з історії України і Росії за рр. 1917–1927» містить описи досліджень і документів революційної тематики, зокрема й тих, які пізніше були заборонені, знищені або зберігалися у спецховищах: М. Грушевський «Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень–квітень 1917)» (Нова Рада, 1917, 25 березня – 15 квіт.), Д. Дорошенко «Західно-українська Народна Республіка (Літературно-науковий вістник. 1919. № 1), «Мирний договір між Українськ. Республ. з одної і Німеччиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони» (Київ, 1918).

У другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. в радянській Україні з'являються історико-краєзнавчі бібліографічні посібники, що охоплюють праці, які висвітлюють революційний рух у регіонах, зокрема на Поділлі⁹. Лише окремі з них були спробами всебічного представлення матеріалів. Такими є два випуски бібліографії революційного руху в Одесі, підготовлені співробітниками науково-дослідної комісії Одеської державної публічної бібліотеки. У цих покажчиках зібрано майже 1000 описів літератури, зокрема, про громадянську війну, інтервенцію, гайдамаків, денікінщину й «остаточну перемогу Радянської влади». До першого випуску увійшли описи періодичних видань, що виходили в Одесі у 1917–1921 рр., до другого – друкованих матеріалів за 1922–1928 рр.¹⁰ Як зазначали укладачі: «Зібраний нами матеріал, звичайно, не рівноцінний. Поруч з ґрунтовними дослідженнями, певними й точними споминами, є й менш цінні статті. Не оцінюючи їх, ми постарались в анотаціях дати потрібні відомості, що пояснюють зміст, і в потрібних випадках відзначити політичний напрямок автора» [10, с. IV].

Своєрідним продовженням даного видання став

⁹ Рот В. Жовтнева революція на Поділлі : матеріали до бібліографії. Вип. 1. (1917–1920 рр.) / Віра Рот ; за ред. Л. Тарнопольського ; Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. Вінниця, 1929. 31 с.

¹⁰ Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі. Вип. 2. 1929. IV, 89, 2 с. (Труди державної публічної бібліотеки в Одесі).

покажчик «Бібліографія революційного руху в Одесі (1820–1920)» (Одеса, 1933). Представлена у ньому література доповнена виданнями за 1929–1931 рр., що висвітлюють історичні процеси від Лютневої революції до Жовтневого перевороту, а також події громадянської війни та інтервенції: професійний рух, участь одеської молоді у жовтневих подіях, виступи українських національних сил (названі «контрреволюцією»), організацію Червоної гвардії, перебування австро-німецьких військ в Україні, французьку окупацію Півдня, другий період радвлади, денікінщину та перемогу більшовиків. У покажчику можна знайти як загальні дослідження з історії революційної доби в Росії та Україні, так і матеріали безпосередньо про події в Одесі та прилеглих регіонах.

Даний посібник є прикладом поступової відмови укладачів від формального бібліографічного підходу під час відбору матеріалів, адже в анотаціях подана суто політична оцінка бібліографованих книг і статей з більшовицьких, класових позицій.

У міжвоєнний період вільна українська думка розвивалася на західноукраїнських землях у складі Польщі та в еміграції.

Після окупації Галичини польськими військами І. Калинович видав у Відні «Показчик до української соціалістичної і комуністичної літератури» (Відень ; Київ, 1921), «з якого могли би користати всі, що бажають зазнайомитися з методами і цілями клясової пролетарської боротьби» [4, с. III]. У «річовому» (предметному) покажчику до нього виділені рубрики «Історія революції і соціалізму», «Революція». Вони відсилають читача до публікацій з історії українських визвольних змагань.

Бібліографічний реєстр І. Калиновича «Українська мемуаристика, 1914–1924» (Львів, 1925), попередньо надрукований на сторінках журналу «Стара Україна» (1924. № 9/10), що вийшов накладом 200 примірників, включає літературу про Українських Січових Стрільців (УСС) та їх подальшу долю, спогади про революційні події в Україні, громадянську війну, Українську Галицьку Армію (УГА) та інші військові формування на території України.

На особливу увагу заслуговує розділ – «Всесвітня війна (1914–1918 рр.)», де є підрозділи «У.С.С» з матеріалами про бойовий шлях УСС, «Україна (1917–1924)». Тут І. Калинович подає інформацію про праці відомих діячів національно-визвольної боротьби: В. Винничен-

ка «Відродження нації» (Київ; Відень, 1920), Д. Дорошенка «Замітки до історії 1918 року на Україні» (спомини) (Зб. V/VI), В. Андрієвського «З минулого (Рік на Полтавщині)» (Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 1.). Крім того, у покажчику виділено рубрики «Українська Армія», «Галицька Армія», підрозділи з літературою іноземними мовами тощо. Надаючи великого значення мемуарам як історичному джерелу, укладач намагався представити їх найповніше, адже «їх не в силі заступити ні офіційні акти, ні історичні документи...» [5, с. 3]. Про цінність цієї праці свідчить її перевидання у 1991 р. Альбертським університетом.

Бібліографування вітчизняної мемуаристики, праць, присвячених історії українських визвольних змагань, здійснювалося шляхом бібліографічних списків, що друкувалися на сторінках львівського «Літопису Червоної Калини» у 1929–1939 рр. Укладачами перших бібліографічних матеріалів «Список джерел до історії визвольної війни 1914–1921 рр.» й «Українська військова література 1914–1923» були Осип Думін і Корній Купченко¹¹.

Найбільший внесок у бібліографію періоду революційної доби зробив відомий бібліограф Іван Шендрик. Укладений ним «Список джерел до історії визвольної війни 1914–1921 рр.» друкувався у згаданому вище часописі упродовж 1931–1939 рр. 1937 р. в альманасі «Золоті Ворота», присвяченому Січовим стрільцям, І. Шендрик розмістив бібліографію визвольних змагань стрілецького руху¹². Він підготував бібліографію Січових стрільців київської формації. Бібліографічний масив видання сягає 280 записів – це книги, статті з часописів, збірників, календарів, а також матеріали мемуарного характеру. Що важливо, бібліографічний покажчик мав допоміжний апарат: перелік військових частин Січових стрільців; осіб січовиків; місцевостей, де перебували або воювали Січові стрільці; авторів публікацій. Бібліографія І. Шендрика про героїчну

боротьбу Січових стрільців за Українську самостійну державу була схвалена до друку Бібліологічною комісією НТШ у Львові і того ж року вийшла окремим виданням у серії «Матеріали до української бібліографії» (НТШ. Львів. Т. 7). За радянських часів цю працю вилучили з наукового обігу. Надзвичайно рідкісна нині книга «Золоті Ворота» перевидавалася у 1969-му та 2004 р. [8] під зміненими назвами та з включенням нових матеріалів. У книзі «Мус Січових Стрільців» крім бібліографії І. Шендрика, в якій розширено список осіб стрільців, уміщено доповнення до бібліографії про стрільців Д. Герчанівського (за 1919–1968 рр., 67 назв)¹³.

В організаціях пластової молоді Галичини ще в середині 1920-х років ХХ ст. зародився культ героїв Крут, а 21–22 березня 1931 р. II Крайова студентська конференція визнала роковини бою під Крутами українським всестудентським святом, яке з того часу щорічно відзначається у ці дні. «Молодше покоління українського студентства 1930-х рр., зокрема А. Фіголь, на сторінках «Студентського шляху» піднесло геройський чин крутянців до історичного рівня грецьких Термопілів, а військову поразку переосмислили в перемогу патріотизму і героїзму молодого покоління українців» [1, с. 216]. У львівському часописі «Студентський шлях» (1933) вийшла праця А. Фіголя «Бібліографічні джерела до історії бою під Крутами». Відомості про цю бібліографію та інші покажчики з історії українських визвольних змагань як окремо видані, так і надруковані на сторінках періодичних видань, Є. Пеленський подає у покажчику «Бібліографія української бібліографії» (Львів, 1932, 1934) у розділі «Історія», розмежувавши їх рубриками «загальні праці», «комуністичні» і «некомуністичні».

Тематика Січових стрільців була актуальною у міжвоєнний період і серед дослідників української еміграції у Чехословаччині, Польщі, а також у Франції. Побачили світ бібліографічні матеріали

¹¹ [Думін О.] Список джерел до історії визвольної війни 1914–1921 р. / А. К. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 1. С. 22; Ч. 2. С. 22–24; Ч. 3. С. 24; 1930. Ч. 1. С. 22–23; Ч. 2. С. 23–24; Ч. 3. С. 23; Ч. 4. С. 23–24; Ч. 5. С. 23–24; Ч. 7. С. 38–40; Українська військова література 1914–1923 / зладив Корній Купченко (Купчанко). *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 9. С. 23–24.

¹² Шендрик І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців / Іван Шендрик. *Золоті Ворота: Історія Січових Стрільців 1917–1919*. Львів, 1937. С. 321–381.

¹³ Кучабський В. Мус Січових Стрільців: воєн.-іст. нарис : ювілей. вид. 1917–1967: на основі кн. «Золоті Ворота» в-ва «Червона Калина» у Львові (1937) з доп. новими матеріалами / В. Кучабський ; Ювілей. ком. для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців ; редкол.: О. Бабій, В. Зарицький, Д. Герчанівський [та ін.]. Чикаго: Друкарня вид-ва Миколи Денисюка, 1969. XVI, 663 с. Видання доступне також в електронному вигляді. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/820-korpus-sichovih-striltstiv-1917-1967/>.

П. Зленка «Українські Січові Стрільці»¹⁴ та «Січові Стрільці» (Варшава; Львів, 1935–1936).

Не менш значущою була тема про діяльність армії УНР та її головнокомандуючого. П. Зленко підготував покажчик «Зимовий похід» (Прага, 1935) та біобібліографічний список «Симон Петлюра (Матеріали для бібліографічного покажчика)» (Париж, 1939). Посібник включає інформацію про книги, статті, спогади, нариси, описи, інформаційні замітки українською й іноземними мовами, присвячені С. Петлюрі. Великий інтерес становлять публікації про українського отамана в зарубіжній пресі – німецькій, французькій, польській, російській.

Важливим джерелом вивчення Української революції 1917–1921 рр. є бібліографічний покажчик, підготовлений представниками російської еміграції у Чехословаччині «Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921) : из каталога библиотеки Р.З.И. Архива» (Прага, 1938)¹⁵. У посібнику представлено архівні документи, книги, статті з українського питання революційної доби. Найбільше їх подано у розділах третьої частини – «Гражданская война в различных областях России» та «Украина». Тут відображено праці авторів, різних як за національним походженням, так і за політичною орієнтацією. Серед них чимало учасників тих подій: М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Є. Коновалець, Є. Бош, Р. Ейдман, Г. Петровський, Х. Раковський.

В окремих підрозділах відображено джерела, присвячені Добровольчій армії і Донському козацтву, а також уряду генерала Врангеля, що діяли на території України. Представлено також акти і справи Особливої Комісії з розслідування злочинів більшовиків, яка працювала при Головнокомандуючому Збройними Силами на Півдні Росії. З-поміж них – документи стосовно більшовицьких злочинів 1918–1919 рр. у Полтаві і Полтавській губернії, на південному узбережжі Криму (Ялта,

Євпаторія), у Донецькому окрузі, в Ізюмському повіті Харківської області тощо.

До бібліографічних джерел з історії національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст. можна віднести перші радянські бібліографічні огляди, а згодом і посібники, що друкувалися у 1920-х рр. на сторінках низки загальносоюзних журналів, зокрема «Пролетарская революция», «Печать и революция». Вони, як правило, подавалися з критичними зауваженнями. Так, у редакційній статті А. Луначарського «Свобода книги и революция» (журнал «Печать и революция») викладені ідеологічні засади політичної цензури щодо видання друкованої продукції. Автор вказував, що в умовах буржуазного оточення «державна не може допустити свободи друкованої пропаганди», тому що слово – це зброя. Незважаючи на гасла про «соціалістичні ідеали», чиновник наголошував на необхідності посилення диктатури державної влади, надання їй «поліцейського характеру», неможливості допущення свободи слова в умовах політичної боротьби, необхідності цензури [9].

У бібліографічному огляді «Обзор литературы по истории пролетарской революции в России», підготовленому російським істориком С. О. Піонтковським (один з перших членів Істпарта, затверджених особливою постановою Раднаркому за підписом В. І. Леніна, котрим доручалося створення історії більшовицької партії та Жовтневої революції 1917 р.) наголошувалося на необхідності систематичного збору та аналізу усього наявного матеріалу з революційних подій, зокрема й літератури різних ідеологічних напрямів. За словами істпартівця, усе це вводить в обіг масу фактів, дає змогу відновити багато подій з історії «російської» революції, більшість яких описані безпосередніми учасниками і які можуть слугувати прикладом того, як розумівся її хід представниками різних суспільних класів та політичних таборів [12, с. 99]. Присвячену революції літературу, С. Піонтковський умовно поділяв на три групи – праці з історії дожовтневого періоду, включаючи «хід самого Жовтня»; дослідження історії радянського будівництва; книги, де подаються нариси контрреволюційних течій. Тож згадуються в огляді й спроби організації національних державних утворень в Україні та діяльність їх урядів, представлених укладачами покажчика як контрреволюційні або «дрібно- і великобуржуазні». Відповідними критичними оцінками наділена праця В. Винниченка «Відродження нації» та інші дослідження з історії революційної доби в Україні (К. Соколова, М. Рафеса, А. Золотарьова).

¹⁴Зленко П. Українські Січові Стрільці (матеріали для бібліогр. покажч.) / Петро Зленко. Варшава : Накл. Укр. воєн.-іст. т-ва. Друк. «Графія» у Львові, 1935. 33 с. (Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України; Вип. 2, ч. 1). Відб. зі зб. : За Державність. 1935. 36. 5.

¹⁵Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921) : из каталога библиотеки Р.З.И. Архива = Bibliografie ruské revoluce a občanské války (1917–1921) / Рус. загранич. ист. арх. в Праге ; под ред. Я. Славика ; сост. С. П. Постников. Прага. 1938. XV, 445, [3] с.

Низка бібліографічних оглядів, котрі містили українознавчі матеріали, була надрукована на сторінках журналу «Пролетарская революция»¹⁶. Серед них покажчик І. Владиславлева «Литература по истории Октябрьской революции и гражданской войны», четвертий розділ якого «Гражданская война на Украине» включав праці та спогади не тільки більшовицьких авторів, а й представників інших політичних сил – бундовця М. Рафеса, лівого есера І. Алексеева, лідера УНР – В. Винниченка.

У 1925 р. виходить у світ покажчик В. Дурденевського і С. Берцинського «Опыт библиографии общественных наук за революционное трехлетие (1918–1920)» (Москва, 1925). Література про революцію тут представлена у підрозділі: «История России и стран, входящих в состав бывшей Российской Империи», у рамках якого виділено рубрику «Украина». Остання містить відомості про праці відомих українських діячів – М. Грушевського «На порозі новій Україні. Гадки і мрії», П. Стебницького «Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918» (Київ, 1918); документи – «Законодательные Акты 1918 г. Законы Украинской Державы» (Одесса, 1918. Вып. V–VII), «Закон о Временном Государственном устройстве Украинской Державы», «Закон о национально-персональной автономии» (Київ, 1918), «Статут воинской повинности Украинской Державы. Глава I–IX (проект)», а також «Вісті з української центральної ради у Києві. 21 березня 1917 г.», «История Великой Украинской Революции» (Київ, 1919) та ін.

Матеріали про революційні події, російську інтервенцію та спричинену нею громадянську війну в Україні упродовж 1917–1921 рр. подано також у рубриках «Украина», «Юг и Восток» підрозділу «История русского освободительного движения и русской революции». Насамперед, це Д. Петровский «Рево-

люции и контрреволюции на Украине» (Москва, 1920), Л. Троцкий «Что означает переход Махно на нашу сторону» («В Пути». Словянск, 1920). Описи окремих праць про події в Україні подаються у підрозділі «Национальная политика и национальное питание» розділу «Политика».

У представлених у покажчику дослідженнях, опублікованих у 1918–1920 рр., немає єдиного визначення тих подій. Здебільшого їх автори називали революційні події з лютого–жовтня 1917 р. по лютий 1918 р. «російською», «нашою», «пролетарською», «соціальною», або «двома революціями», зрідка – «Жовтневим переворотом», «Великим переворотом», «Жовтневою Революцією» та «Великою Жовтневою Революцією». Наприклад, Р. Арський «Пути русской революции (с 28 февраля 1917 г. – 28 февраля 1918 г.)»; Ю. Айхенвальд «Наша революция, ее вожди и ведомые»; І. Безработний «Две революции»; Ю. Стеклов «Год борьбы за социальную революцию»; Г. Устинов «Интеллигенция и Октябрьский переворот»; А. Луначарський «Великий переворот (Октябрьская революция)»; Л. Троцкий «Октябрьская революция»; М. Рафес «Два года революции на Украине» (Москва, 1920).

У 1926 р. виходить ґрунтовна бібліографічна праця С. Данишевського «Опыт библиографии Октябрьской революции» (Москва; Ленинград, 1926). У посібнику представлено не лише історичні, публіцистичні дослідження про Жовтень, а й численні спогади. С. Данишевський відібрав і описав чимало публікацій з регіональних видань, зокрема Катеринослава та Харкова. До покажчика включено відомості про роботи з історії визвольних змагань в Україні, переважно ті, що містили їх критику. Найбільше українознавчого матеріалу знаходимо у третьому розділі покажчика, де представлена література про жовтневі події у містах і селищах Чернігівщини, Донбасу, у Миколаєві, Одесі, Криму, населених пунктах Київської, Волинської, Подільської та інших ґуберній.

Спробою подати повний систематизований перелік книг і брошур з історії «російської» революції не лише в політичному, а й в економічному, культурному та інших аспектах є покажчик М. Добрницького «Систематический указатель литературы по истории русской революции» (Москва; Ленинград, 1926). У ньому наведено бібліографічні описи книг, брошур, що вийшли російською, німецькою, англійською, французькою та італійською мовами упродовж 1917–1922 рр.

¹⁶ Владиславлев И. В. Литература по истории Октябрьской революции и гражданской войны : (обзор работ, за исключением испартовских изданий) / И. В. Владиславлев. Пролетарская революция. 1924. № 10. С. 239–267 ; История революционного движения в России: библиогр. обзоры под ред [и с предисл.] И. В. Владиславлева. Обзор I. Пролетарская революция. 1924. № 9. С. 453–473; *Колычевский И.* Второй обзор испартовской литературы по Октябрьской революции (Провинция и фронт) / И. Колычевский. Пролетарская революция. 1924. № 10. С. 213–239; *Остроухова К.* Первый обзор испартовской литературы об Октябрьском перевороте (Петроград – Москва. Общее исследование об Октябрьской революции) / К. Остроухова. Пролетарская революция. 1924. № 10. С. 200–213.

Деякі з підрозділів покажчика приурочено революційним подіям в Україні: «Революція на бывшей территории юга России», «Революція на Украине и в Бессарабии», «Противостояние и контрреволюционное движение на Украине (Рада, Гетманщина, Петлюра, Махно и др.)».

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. розгорнулася ідеологічна боротьба за утвердження марксистсько-ленінської методології в науці, що супроводжувалася критикою ідей українського націоналізму. Бібліографії наполегливо відводилася роль засобу ідеологічного впливу на маси. Представники об'єктивістської школи книгознавства відстоювали принцип вичерпного добору літератури з кожної теми, доводили, що завданням бібліографії є реєстрація всього, що написано з певної проблеми, без критичного відбору матеріалу. Але молоді більшовицькі кадри, насамперед з Іспарту та Істмолу*, утверджували нову лінію – відхід від формалізму й об'єктивізму під час укладання покажчиків літератури, перехід на принципи партійності та оволодіння марксистсько-ленінською методологією [13, с. 23].

Вже на початку 30-х років ХХ ст. національно-культурний розвиток в усіх сферах, зокрема й у бібліографії, був майже припинений. Перша всеукраїнська бібліографічна нарада в Києві (червень 1931 р.) засудила діяльність українських науково-бібліографічних центрів (УНТ, УНІК, ВБУ) як буржуазних, націоналістичних – класово-ворожих сил республіки, ініціювала перебудову бібліотечної справи, бібліографії на засадах марксистсько-ленінської методології. Як наслідок, кардинально змінився штат співробітників бібліотек, завдання і напрями бібліографічної діяльності. Прикладом застосування нових підходів у бібліографічних дослідженнях стали матеріали до бібліографії революційних подій в Україні Й. Хандроса, Н. Горбачова, Е. Ланда¹⁷.

Після згортання політики «українізації», особливо після масових репресій у другій половині

1930-х рр., дослідження представників української і російської еміграції, згодом діаспори, як і праці вчених із західноукраїнських земель, у радянських бібліографічних покажчиках не відображалися. Радянські бібліографічні покажчики з питань революційних подій носили заідеологізований характер. До них включалися праці лише комуністичних і прорадянських діячів, авторів, які висвітлювали революційні часи з позицій правлячої партії.

Отже, тематика національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. почала бібліографуватися ще у революційну добу і міжвоєнний період, і знайшла найбільше відображення у бібліографічних списках і поодиноких посібниках, виданих на західноукраїнських землях та в еміграції. Такі бібліографічні праці ґрунтувалися на пріоритеті національних інтересів, зокрема, на державницьких засадах і орієнтаціях.

У Наддніпрянській радянській Україні, СРСР бібліографічні видання з цієї тематики не готувалися. Але в окремих бібліографічних оглядах, списках і покажчиках, що з'являлися на сторінках фахових періодичних видань у роки «українізації», подавалися праці з актуальних питань українських визвольних змагань.

Таким чином, у першій половині ХХ ст. з'явилася низка бібліографічних списків і посібників різних форм і жанрів, матеріали яких безпосередньо чи опосередковано відображали національно-визвольні змагання українського народу революційної доби. Нині вони є важливою бібліографічною базою для підготовки нових досліджень з даної тематики.

Бібліографічні посилання

1. Бій під Крутами в національній пам'яті : [зб. док. і матеріалів] / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [упоряд. : О. М. Любовець та ін.]. Київ : Пріоритети, 2013. 285 с. : фотогр. Бібліогр. : с. 249–281. Видання доступне також в електронному вигляді. URL : http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/kruty_zbirnyk_2013.pdf.

2. Білокінь С. І. Бібліографія історична. Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2003. Т. 2 : Б–Біо. С. 624–625.

3. Єфремов С. Українознавство : покажч. потрібнішої до самоосвіти літ. / С. Єфремов. Київ : Друк. Всеукр. коопер. видавн. союзу, 1920. 64 с. (Всеукраїнський кооперативний видавничий союз ; № 48).

4. Калинович І. Покажчик до української соціалістичної і комуністичної літератури / Іван Калинович. Відень; Київ, 1921. 110, [4] с. (Бібліотека «Нової доби» ; № 20).

5. Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924: бібліогр. реєстр / І. Калинович. Львів, 1925. Те саме: Едмонтон : КІУС, 1991. 32 с. (Сер. довідників / ред. бібліогр. сер. Е. Касинен; КІУС. Альберт. ун-т ; № 42). Передрук з вид. 1925 (Львів).

6. Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознав-

* Комісія з вивчення історії Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді і юнацького руху в СРСР при ЦК ВЛКСМ.

¹⁷ Хандрос Й. Жовтень та громадянська війна на Україні : матеріали до бібліографії / Й. Хандрос, Н. Горбачова, Е. Ланда. Літопис революції. 1932. № 3/4. С. 318–354; № 5/6. С. 216–245; Жовтень та громадянська війна на Україні : матеріали до бібліографії / Ін-т історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У (Іспарт); Й. Хандрос, Н. Горбачова, Е. Ланда. Харків : Вид-во ЦК КП(б)У «Комуніст», 1933. 68 с.

ства (1922–1936) / Г. І. Ковальчук ; [наук. ред. В. І. Попик] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Вид. дім «Академперіодика». Київ : Академперіодика, 2015. 684, [3] с. : іл.

7. *Кужель Л.* Друковані і рукописні бібліографічні матеріали НТШ як джерело до бібліографії західноукраїнської книги 1914–1939 рр. / Л. Кужель. Записки Львів. нац. наукової б-ки України ім. В. Стефаніка. 2009. № 1. С. 106–122. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2009_1_8.

8. *Кучабський В.* Золоті ворота. Історія Січових Стрільців. 1917–1919 / Василь Кучабський, Марко Безручко, Євген Коновалець ; Наук. т-во ім. Шевченка ; ред. і передм. Олега Романіва; Львів ; Рочестер, 2004. 395 с. : іл. (Історія визвольної боротьби України в монографіях ; Українознавча бібліотека НТШ ; Число 17). [Вид. у повному об'ємі – до польської конфіскації, Львів, 1937].

9. *Луначарський А.* Свобода книги и революция / А. Луначарський. Печать и революция. 1921. Кн.1. С. 3–9.

10. Матеріали к бібліографії революційного руху в Одесі. Вып. 1. 1927. VII, 82, [5] с. (Труды Государственной публичной библиотеки в Одессе; Серия IV : Библиография).

11. *Меженко Ю.* Українська книга часів великої революції / Ю. Меженко ; Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ, 1928. 32 с. Відбитка з журн. «Життя й революція», 1927, №№ 10/11, 12.

12. *Пионтковский С.* Обзор литературы по истории пролетарской революции в России / С. Пионтковский. Печать и революция. 1923. № 2. С. 99–110.

13. *Сороковська С. В.* Українська радянська історична бібліографія / С. В. Сороковська ; АН УРСР, Центр. наук. б-ка. Київ : Наук. думка, 1980. 122 с.

References

1. Liubovets, O. M. (Ed) (2013) *Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiaty*: zb. dok. i materialiv [Fight under the Kruty in the national memory: collection of documents and materials]. Kyiv: Priorityety. URL:http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/kruty_zbirnyk_2013.pdf. [in Ukrainian].

2. Bilokin, S. I. (2003) Bibliohrafiia istorychna [Historical bibliography] *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of modern Ukraine* (vol. 2: B–Bio), 624–625. Kyiv [in Ukrainian].

3. Yefremov, S. (1920) *Ukrainoznavstvo: pokazhch. potribnishi do samoosvity lit* [Ukrainian studies: index. necessary for self-education of literature]. Kyiv: Druk. Vseukr. kooper. vydavn. soiuзу Publ. (Vseukrainskyi kooperatyvnyi vydavnychiy soiuз, 48 [in Ukrainian].

Tetiana Dobko,

Dr Sci., Head of Department, Vernadsky National Library of Ukraine

Oleksandr Dudnik,

Ph. D., Senior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

BIBLIOGRAPHIC INDEXES TO THE HISTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S NATIONAL LIBERATION STRUGGLE (1917–1921), THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The paper is dedicated to bibliographic indexes to the history of the Ukrainian liberation movement (1917–1921). Bibliographic indexes published in Ukraine, the USSR and abroad in the first half of the 20th century are analyzed. They cover bibliographical data on the Ukrainian revolution and outstanding revolutionaries. Special attention is paid to the ideological and methodological principles applied in their compiling as well as changes in their structure, content and informational filling. Bibliographic reviews, lists and indexes that were published in the USSR in the 1920s and early 1930s, as well as the activities of research institutions that prepared bibliographic works during the revolutionary period, are analyzed. Bibliographic indexes published in the USSR in the 20s – early 30s of the 20th century include sources that reflect views of various political forces on the revolutionary events. Bibliographic indexes published in the USSR, particularly in the Soviet Ukraine, in the 30s and 40s have a marked ideological orientation and strictly adhere to the principle of the communist party supremacy. In the interwar period, researches on these issues were actively conducted abroad by emigrants as well as in the regions of the Western Ukraine, particularly those that were part of Poland. The results of the research show that in the first half of the 20th century a number of bibliographic lists and indexes of various forms and genres were published, reflecting directly or indirectly the facts on the national liberation movement of the Ukrainian people during the revolutionary period, based on the views of various political forces that acted during the years of revolution. Today these indexes have become an important source of data on the national liberation movement of the Ukrainian people.

Keywords: historical bibliography, national liberation struggle of the Ukrainian people, Ukrainian revolution of 1917 – 1921, bibliographic reviews, lists and indexes published in the 20s and 30s of the 20th century.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2017 р.